UBAYDIY G‘AZALIYOTIDA TASAVVUFIY TIMSOL VA RAMZLAR TAHLILI

Avezova Maktuba

Annotatsiya: *Ushbu tezisda Shayboniylar sulolasining yirik vakili, shoh va shoir Qul Ubaydiy lirikasida uchraydigan tasavvufiy va irfoniy timsollar, ma’naviy-ruhiy maqomlar («faqr», «fano», «baqo», «hijron»), badiiy va sufiyona ramzlar («yor», «zulf», «ruxsor», «may», «soqiy», «atlas», «xas») orqali ochib berilgan. Shoirning ijodiy mahorati tahlilga tortilib, g‘azallardagi o‘ziga xos jihatlar tadqiq qilingan.*

Kalit so‘zlar: *Qul Ubaydiy, «Vafo qilsang», g‘azal, tasavvuf, irfon, faqr, fano, sufiyona timsol, badiiy ramz, aruz.*

Abstract: *This thesis explores the mystical and Sufi symbols, as well as spiritual-psychological states («faqr», «fano», «baqo», «hijron»), embodied through artistic and Sufi allegories («yor», «zulf», «ruxsor», «may», «soqiy», «atlas», «xas») in the lyrics of Qul Ubaydiy – a prominent figure of the Shaybanid dynasty, ruler, and poet. The poet’s artistic craftsmanship is analyzed, highlighting the unique features of his ghazals.*

Keywords: *Qul Ubaydiy, «Vafo qilsang», ghazal, Sufism, irfan, faqr, fano, Sufi symbol, artistic imagery, aruz.*

XVI asr Movorounnahr madaniy va siyosiy hayotida o‘ziga xos mavqega ega, tarixda adolatparvar hukmdor hamda ijod ahlining rahnamosi sifatida o‘chmas iz qoldirgan, “Ubaydiy”, “Qul Ubaydiy”, “Ubaydulloh” taxalluslari bilan ijod qilgan iste’dodli shoir Ubaydullaxon uch tilda (turk, arab va fors) devon tuzgan yagona ijodkor sifatida ham alohida e’tirofga munosibdir. Shoir adabiy merosining asosiy qismini o‘z ichiga olgan ulkan “Kulliyoti” salmoqli va rang–barang janrlardan tashkil topgan bo‘lib, bu merosning ilmiy va badiiy jihatdan tadqiq qilinishi lozim bo‘lgan qirralari talaygina. Mumtoz adabiyot an’anasiga muvofiq devon tuzgan shoirlar ijodining katta qismini g‘azal janri tashkil etadi. Qul Ubaydiy lirikasida ham bu she’riy janrga alohida o‘rin ajratilgan. Hukmdorning vafotidan so‘ng 1583-yil Mir Husayn al-Husayniy tomonidan ko‘chirilgan Kulliyotning turkiy devonida 310 ta, forsiy devonida 163 ta g‘azal mavjud bo‘lsa, arab tilida yozilgan g‘azallari soni 35 ga yaqindir. Hajm jihatdan ruboiydan keyin ikkinchi o‘rinda (turkiy va forsiyda 850 ga yaqin ruboiysi mavjud)

turuvchi ushbu g‘azallar nafaqat son jihatidan, balki ma’no-mazmun, badiiyat jihatidan ham qimmatlidir.

Ubaydiy lirikasi asosini tashkil qiluvchi ruboiy, g‘azal, hikmat, qit’a, tuyuq va boshqa janrlar (jami 13 ta janr)ga xos umumiy jihatlardan biri shuki, shoir ijodida xalqona soddalik, samimiylik ufurib tursa, deyarli barcha she’rlarida oshiqona, orifona, diniy-tasavvufiy g‘oyalar yetakchilik qiladi. Bu, o‘z navbatida, bolaligidan Yassaviy hikmatlari bilan tanish bo‘lgan hamda naqshbandiya tariqatining mashhur vakillaridan tahsil olgan shoir ijodida har ikki tariqat g‘oyalarining mushtarak aks etganida ham namoyon bo‘ladi.

XVI asr Movarounnahr madaniy va siyosiy hayoti murakkab tarixiy jarayonlar, sulolaviy o‘zgarishlar va ma’naviy-axloqiy izlanishlar bilan xarakterlanadi. Ubaydiy she’riyati, xususan, uning «Vafo qilsang» devoniga jamlangan g‘azaliyoti siyosiy hokimiyat tepasida turgan shaxsning murakkab ichki kechinmalari, tasavvufiy-dunyoviy izlanishlari va Oliy Haqiqatga bo‘lgan ilohiy intilishining badiiy ifodasidir. Mumtoz adabiyotda g‘azal janri faqatgina dunyoviy-majoziy muhabbatni kuylash vositasi bo‘lib qolmay, balki tasavvufiy tushuncha va maqomlarni badiiy ramzlar vositasida yetkazishning asosiy shakli hisoblangan. Ubaydiy g‘azallarini sinchiklab o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, shoir qo‘llagan har bir timsol va ramz ortida tariqat ahliga xos chuqur ma’naviy-irfoniy ma’nolar yashiringan.

Tasavvuf poetikasida ramz va timsollar (allegoriya va metaforalar) Ilohiy Sirlarni va solik (ruhiy yo‘lovchi)ning ruhiy holatlarini oshkor etish vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Ubaydiy lirikasidagi timsollarni shartli ravishda to‘rtta yirik guruhga bo‘lish mumkin:

1. Ilohiy Zot va Husn ramzlari: Yor, Oraz /Ruxsor, Ma’shuq, Oy, Sarv.
2. Ilohiy Sir va sinov timsollari: Zulf, Soch, Halqa, Xol, Jamol.
3. Irfoniy Maqom va sifat ramzlari: Faqr, Gadolik, Xas, Atlas, Libos.
4. Ma’naviy mastlik va vositalar: May, Soqiy, Ayoq, Karam, Oshnolik.

Tasavvuf poetikasida «Yor» yoki «Ma’shuq» – Mutlaq Vujud, ya’ni Alloh taoloning o‘zidir. Yorning «Orazi» (yuzi, chehrasi) esa Ilohiy Nurga, hidoyat ya’ni to‘g‘ri yo‘lga va Haqiqatning namoyon bo‘lishiga ishora qiladi. Ubaydiy o‘zining mashhur g‘azallaridan birida yozadi:

Bo‘ldi ul vaqtki, Odamg‘a vujude paydo,
Qildi izzat yuzidin ang‘a sujude paydo... *[Vafo qilsang, 3-bet.]*

Bu yerda shoir olamning yaratilishi va insonga berilgan oliy izzatni Ilohiy Husnning namoyon bo‘lishi bilan bog‘laydi. Shoir «yor» jamoliga intilishni dunyoviy

vaqtichog‘lik deb bilmaydi, balki ruhning o‘z Asliyatiga qaytish ehtiyoji sifatida talqin etadi:

Gulshani husnung tamoshasin tilarmen har zamon,
Bu gulistondin g‘araz ul ikki nargisdur mang‘a. *[Vafo qilsang, 3-bet.]*

Badiiy tahlilga ko‘ra, «guliston» – bu moddiy olam (kavnu makon), «ikki nargis» esa Ilohiy Sir va Basirat (qalb ko‘zi) ifodasidir. Shoir butun olam go‘zalligidan maqsad faqatgina Ilohiy Ma’shuqning nazariga erishish ekanini uqtiradi.

Mumtoz sufiyona lirikada «Zulf» (soch) — Mutlaq Birlikning (Vahdatning) moddiy olamda ko‘plik (Kasrat) bo‘lib namoyon bo‘lishidir. Zulfning qoraligi, chirmashganligi va halqa–halqaligi oshiq (solik) uchun sinov, zanjir va Ilohiy Sirga bo‘lgan intilishni bildiradi. Tasavvuf kitoblarida unga shunday ta’rif berilgan: “Soch – idrokiga hech kim qodir bo‘lmagan ilohiy mohiyat, erishilishi bag‘oyat mushkul bo‘lgan g‘aybiy haqiqat”[20]. Ubaydiyning «Vafo qilsang» devoniga nom bo‘lgan g‘azalda ushbu timsol juda mahorat bilan qo‘llanilgan:

Iki jahon g‘amidin bir yo‘li qutulsang, agar
Ko‘ngulni halqai zulfungg‘a mubtalo qilsang. Vafo qilsang, 13-b.

Misradagi «halqai zulf» – tasavvufiy tariqatdagi sinov va ilohiy bog‘liqlik zanjiridir. Inson qalbi «zulf halqasi»ga mubtalo bo‘lgandagina dunyoviy soxta tashvishlardan («iki jahon g‘amidin») xalos bo‘ladi. Ya’ni, Ilohiy ishq zanjiriga bog‘lanish – inson uchun haqiqiy ma’naviy ozodlikdir.

Ubaydiy g‘azaliyotining eng o‘ziga xos va noyob tomoni – bu podshohlik taxtida o‘tirgan shoirning o‘z asarlarida «faqr» (sufiyona kamtarlik, moddiyatsizlik) va «fano» (o‘zligini Ilohiy Vujudda yo‘qotish) maqomlarini ulug‘lashidir.

Tasavvufda «faqr» tushunchasi moddiy boylikka ko‘ngil qo‘ymaslik, qalbni faqat Ilohiy Zotga bag‘ishlash demakdir. Ubaydiy she’riyatida «faqr» va dunyoviy shohlik o‘rtasidagi badiiy ziddiyat (tazod) yuksak san’atkorlik bilan chizilgan:

Ey Ubaydiy, chun libosi faqr ila xushholmen,
Bul havaslardek qachon parvoyi atlasdur mang‘a. [Vafo qilsang, 4-b.]

Ushbu maqta’da shoir ikki muhim timsolni qarama-qarshi qo‘yadi: **Libosi faqr:** Tariqat ahlining, so‘fiylarning ma’naviy libosi, soddalik, qalb sofligi va Xudoga tavakkul maqomi bo‘lsa, **atlas –** shohona, dunyoviy, o‘tkinchi boylik, mansab va havas timsoli. Xonlik taxtida o‘tirgan Ubaydiyning «atlas»ga parvo qilmay, «faqr libosi» bilan xushhol ekanini ta’kidlashi – uning dunyoviy hokimiyatni faqat tashqi

[20] Avaznazarov O. Mumtoz adabiyot namunalari uchun tasavvuf lug‘ati. – Toshkent: Tavfiqnashr, 2025. – 306-b.

burch deb bilganini, uning haqiqiy qalbiy intilishi esa Ilohiy Faqr maqomida ekanini namoyish etadi.

«Kavnu makon» va «Xas» ramzi. Dunyoning vaqtinchaligi va Ilohiy Olam oldida hech narsaga arzimas ekanini ifodalash uchun Ubaydiy «xas» (xas-xashak) timsolidan foydalanadi:

Hosili kavnu makon ko‘yungda bir xasdur mang‘a,
Ushbu himmat ikki olam ichida basdur mang‘a. [Vafo qilsang, 3-b.]

Bu yerda «kavnu makon» (butun moddiy borliq va koinot) Ilohiy Borliq oldidagi «bir xas»ga tenglashtirilmoqda. Bu Ahmad Yassaviy va Jaloliddin Rumiy ijodidagi dunyoni majoziy va o‘tkinchi deb bilish falsafasining bevosita mantiqiy davomidir.

Ubaydiy she’riyati shunchaki nazariy tasavvufiy qarashlar to‘plami emas. Unda XVI asrdagi talotumli siyosiy muhit, davr nizolari va insoniy iztiroblar so‘fiyona ramzlar orqali fosh etiladi. Mumtoz adabiyotda «zamona» yoki «falak» ko‘pincha oshiqning visoliga g‘ov bo‘luvchi, bevafo va bedod omil sifatida tasvirlanadi. Ubaydiyning quyidagi mashhur g‘azalida bu timsol ijtimoiy va irfoniy ma’no kasb etadi:

Bir lahza ko‘ngul o‘lmadi beg‘am zamonadin;
To‘ydi zamona mendinu men ham zamonadin. [Vafo qilsang, 22-b.]

Bu o‘rinda «zamona» faqat taqdir emas, balki insonni Ilohiy Olamdan, ruhiy xotirjamlikdan chalg‘ituvchi dunyoviy gavg‘olar, taxt kurashlari va soxta ijtimoiy munosabatlar ramzidir.

Ubaydiyning poetik mahorati uning harflar va tasavvufiy timsollarni uyg‘unlashtira olishida ko‘rinadi. U «Alif» harfini jon o‘qi va poklik ramzi sifatida qo‘llaydi:

To alifdek jon o‘qi sonchilmas ermish jon aro,
Vasl qadrin bilmas ermish hech kim hijron aro. [Vafo qilsang, 6-7-b.]

Alif – arab alifbosining birinchi harfi, to‘g‘rilik, yagonalik (Tavhid) va Xudoning Ahadlik sifati ramzi. Jon o‘qining sonchilishi esa solikning qalbiga Ilohiy Ishq va Tavhid tuyg‘usining sanchilishi va iztirob berishi demakdir. Tasavvufga ko‘ra, hijron – bu jazo emas, balki ruhning poklanish bosqichidir. Ruh hijron azobini chekib, «Alif»dek to‘g‘rilanmaguncha va azob chekmaguncha, Mutlaq Visolning asl mohiyatini anglab yetmaydi.

Xulosa qilib aytganda, Qul Ubaydiyning «Vafo qilsang» devoniga kiritilgan g‘azallar XVI asr o‘zbek mumtoz adabiyoti va tasavvufiy tafakkurining bebaho namunasidir. Shoir g‘azaliyotidagi tasavvufiy timsol va ramzlar tahlili quyidagi ilmiy xulosalarni chiqarishga imkon beradi:

Timsollar tizimining mukammalligi: Ubaydiy mumtoz adabiyotdagi «yor», «oraz», «zulf», «xas», «faqr», «hijron» kabi an’anaviy timsollardan unumli foydalanib, ularga o‘zining shaxsiy-ruhiy kechinmalari va ijtimoiy pozitsiyasini singdira olgan.

«Faqr» va «hokimiyat» uyg‘unligi: Hukmdor-shoir sifatida Ubaydiy shohlik taxti va atlas libosidan ko‘ra sufiyona «faqr» va ma’naviy poklikni yuqori qo‘ygan. Bu uning g‘azallaridagi sufiyona samimiyatni ta’minlagan.

Soddalik va xalqonalik: Ubaydiy murakkab tasavvufiy istilohlarni turkiy tilning ravon imkoniyatlari, xalqona tashbehlar va ohangdor aruz bahrlari (Ramal, Hazaj) orqali ifodalab, irfoniy adabiyotni ommabop va ta’sirchan qilgan.

Ubaydiy g‘azaliyotidagi tasavvufiy va irfoniy timsollarni atroflicha o‘rganish mumtoz she’riyatimizning g‘oyaviy-badiiy takomolini va o‘rta asrlar Sharq mutafakkirlarining ma’naviy olamini xolis baholashda muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Avaznazarov O. Mumtoz adabiyot namunalari uchun tasavvuf lug‘ati. – Toshkent: Tavfiqnashr, 2025. – 458 b.
2. Avezova M. Yassaviy va Ubaydiy hikmatlarining qiyosiy tahlili. (Magistrlik ishi uchun yozilgan dissertatsiya). – Toshkent, 2026. – 123-b.
3. Қул Убайдий. Вафо қилсанг. Нашрга тайёрловчи – филология фанлари доктори А. Ҳайитметов. – Тошкент. «Ёзувчи» нашриёти. 1994. – 128 б.
4. Ҳайитметов А**.** Ўзбек адабиёти тарихи концепцияси ва муаммолари. – Тошкент: Фан, 1997.
5. Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шеърият. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1990. – 184 б.